

A változó karácsony

KRIZA ILDIKÓ

A népszokások mai megjelenése szorosan összefügg a társadalom mozgásaival, fejlődésével, a külső hatások intenzitásával. Köztudott, hogy a nagy tömegeket megmozgató nagy múltú népszokások — mint pl. az újévkezdő karneválok, farsangi felvonulások — egyszerre lehetnek modernekké és éltethetik tovább a hagyomány egyes elemeit.¹

Ha lehet rangsorolni az ünnepeket — és eltekintünk az állami ünnepektől — úgy a karácsony—újév a legfontosabb a családi-baráti kapcsolatok ébrentartására. Az egyházak évszázados befolyása miatt a karácsonyt a szeretet ünnepének tartják, amit a vallástól elszakadt közösségek is tudatosítanak és ezzel hozzák kapcsolatba a bőséges ajándékozást.²

Karácsony a mai megjelenési formájában zárt családi ünnep, amely élesen elkülönül az újévkezdő Szilvesztertől. E kettő egymás naptári közelségében két egymástól eltérő társadalmi funkciót szolgál, az egyén különböző közösségekhez való kapcsolódását mutatja. Karácsonyt a Gergely-féle naptárreform óta december 24—25—26-án ünneplik.³ A naptárreformmal függ össze a mai napig emlékezetben lévő a „kiskarácsony” szóhasználat, valamint az ahhoz kapcsolódó szokáscelekmény.

Könyvtári irodalma van a tradicionális karácsony megünneplésének. Rádió, tv rendszeresen közvetíti a rég feledésbe ment szokások anyagát, archív filmekben, esetleg folklorizált újjáélesztéssel.⁴ Kevés szakirodalmi adat van azonban a napjaink ünnepléséről.

1 Korunk karácsonyi ünneplését bemutató munkák közül vö. Kaisu Jaakkola: Muuttuva joulu. The Changing Christmas. An Ethnological Study. Helsinki 1977. 332—357; Colette Méchin: Saint Nicolas. (Fêtes et traditions populaires d'hier et d'aujourd'hui. Paris. 1978. 74, 11-113, 124; Wolfgang Buhl: Die Nürnberger Christkindlesmarkt. Würzburg 1976; Bjarne Hodne: Glaedeling ful! Glimt fra juleferingens historie. Oslo 1982; Sechrist, E.: Christmas everywhere. A Book of Christmas of many Lands. Philadelphia 1962.

2 Ajándékozás a tradicionális szokásnak is része volt; Dömötör Tekla: Naptári ünnepek, népi színjátás. Bp. 1964. 154—155; Burgstaller, Ernst. Brauchtumsgebäcke und Weihnachtsspeisen. Linz 1957.

3 A téli napfordulóhoz kapcsolódó ünnepek az időszámítás eltolódása miatt különböző funkciót kaptak. Vö. Dömötör Tekla: Regelő Monday. Acta Ethn. 1959. 1—25.

4 A tradicionális karácsonyról vö. Magyar Népzene Tára II. Jeles napok. Sajtó alá rendezte Kerényi György. Bp. 1953. 383—1080; Dömötör Tekla: A népszokások költészete. Bp. 1974; Manga János: Ünnepek, szokások az Ipoly mentén. Bp. 1968; Makkai Endre—Nagy Odön: Adatok a téli néphagyományaink ismeretéhez. Kolozsvár 1939.

1983-ban országos felmérést végeztünk kérdőív segítségével és interjú módszerrel, megtudni, milyen formában ünneplik a karácsonyt, mit tartanak fontosnak az ünneppel kapcsolatban; 4 fő kérdéskör kapcsán választ kértünk:

- karácsonyfaállítás gyakorlatára; díszítési szokásokra;
- az ajándékozás mértékére, szubjektív-objektív háttérre;
- az ünnep lefolyására;
- az étkezési szokásokra, társas kapcsolatokra. (2. melléklet)

A felmérés során 403 kérdőíves választ kaptunk, amit kiegészített az interjú gyűjtés.⁵ Ennek megfelelően 115 lakóhelyről van információnk. Faluban és városban egyaránt gyűjtöttünk az alábbi megoszlás szerint: városból 158, faluból 245 adat áll rendelkezésünkre. Célunk az volt, hogy a társadalom széles rétegéből nyerjünk válaszokat. Így megkerestük az iskoláskorúakat, és 15—18 éves informátorok száma 192, míg felnőtt családdal rendelkezőké 211. A felnőtt lakosság nagyobb százaléka munkás, paraszt, hivatalnok, kis része (27 fő) értelmiségi, főleg tanár. Vallási megoszlás mértéke nem egyértelmű, nem adatközlők többsége nem követi a vallást, illetve nem tartja fontosnak. Interjú gyűjtésnél vetődött fény a vallási háttérre, kis kivételtől eltekintve mind 50 évnél idősebbek körében.⁶

ANYAG BEMUTATÁSA

1. Karácsonyfaállítás, lakásdíszítés

A karácsonyfa állítása ma országszerte általános.⁷ Nincs egyetlen kérdőív sem, amely tagadó választ adott. Ahol mégis nem került sor a karácsonyfa állítására vagy más karácsonyfát szimbolizáló dísz elhelyezésére, ott egyéni pszichés ok indokolta azt. A karácsonyfa állítása mindenütt dec. 24-én történik. Tudjuk, más országokban, pl. USA-ban a magyarok is jóval az ünnep előtt feldíszítik a lakást, melynek fő kelléke a karácsonyfa. Az ünnepi otthon mutogatása az ún. nyílt napokon („openhouse”) ismerősök számára kötetlen, informális.

Magyarországon a karácsony zárt családi ünnep. „Karácsonyfa nézőbe-járás” kölcsönös invitálási alapon csak a közeli, de nem együtt élő családtagokra vonatkozik. Legzártabb nap december 24. Fő feladat a karácsonyfa-, és a vacsorakészítés.

5 A gyűjtés egész országra kiterjedt, bár nem egyenletes elosztásban. 403 adat ugyanennyi család 1983-as karácsonyi ünnepét tükrözi.

6 Kérdőíves módszert alkalmazott Kaisu Jaakkola idézett könyvében a finn karácsony bemutatására.

7 Karácsonyfa állítás múltjára mitikus eredetéről. vö. Dömötör Tekla: A népszokások költészete. Bp. 1974. 132—139; Geiger, Paul: Weihnachtsfest und Weihnachtsbaum. Schweizerisches Archiv für Volkskunde 1939—40. 1—35; Tátrai Zsuzsanna: Osztrák—magyar interetnikus kapcsolatok. Békéscsaba 1986; Carl A. Skriver: Der Weihnachtsbaum, München 1966; Magyar Néprajzi Lexikon 3. Bp. 1980. 61—63; Ingeburg Weber-Kellermann: Das Weihnachtsfest. Eine Kultur- und Sozialgeschichte der Weihnachtszeit. Frankfurt. 1978; Wolfram, Richard: Weihnachtsgast und heiliges Mahl. Zeitschrift für Volkskunde. 1962. 1—32.

Szemben a két háború közti polgári gyakorlattal, 1983-ban város és falun fiatalok és idősebbek adatai szerint a karácsonyfa-készítés közös ügy, nem titkolják senki előtt. Munkát zömmel gyerekek bevonásával, egy felnőtt (apa, nagypapa) irányításával végzik. Nem jellemző a házi készítésű díszek használata. Ezzel szemben fontos a szaloncukor, tetsetős üvegdíszek, főleg gömbök használata. Hagyományörző református családoknál felfűzött pattogatott kukorica lánc igénye mutatkozott.

A közös ünneplés kezdetéte csengő hangja jelzi az esetek 43 százalékában, másutt nincs jelentősége a kérdésnek. Túlnyomó többségben vilánygók díszítik a fát, amelyek fénye hangulatossá teszik a lakást, ünnepvé az otthont. Éppen ezért nincs pontos időhöz kötve az ünnep kezdete. A gyertya az idősebbek otthonában található. Itt a gyertyagyújtás adja az ünnep kezdetét. Ahol több generáció él együtt, vagy gyűl össze karácsonyra a szokáscelemekény rendje kötöttebb. 17 éves bakonyzent-lászlói diák leírta, hogy a nagymama minden évben elmeséli a karácsonyi történetet a biblia szerint, amit a gyerekek (ő nem) hallgatnak.⁸

A díszítésnél külön kérdés volt, hogy a karácsonyfán kívül van-e egyéb karácsonyi dísz a lakásban, udvaron. Az adventi koszorú megléte egyetlen válaszban sem szerepelt, sem a gyertyalángra forgó piramid. A fenyőág, vázába helyezett zöldág, asztalra tett gyertya mindössze 73 esetben fordult elő. Lakáson, házon kívüli díszítés egyszer sem. Az amerikai magyar karácsonyi díszítéssel összehasonlítva úgy látjuk, a hazai sokkal szerényebb, egyszerűbb. A zöldágból készített füzér vagy egyéb szobadísz Magyarországon nem jellemző. Egyéni gyűjtési tapasztalatból tudom, hogy adventi koszorú városi értelmiségiek lakásában 1983-ban megjelent. A kert, udvar díszítésére úgyszintén nincs egyetlen adat sem. Rákérdezésnél a közös karácsonyfa meglétét említették. Így karácsonyfa-állításra került sor a templomon kívül atanácsházán, iskolában, az óvodában. A kisvárosokban az üzletben, áruházban is van karácsonyfa. Karácsonyi dísz a fodrászüzletben, eszpresszóban, étteremben is általános. Tapolcán a „város karácsonyfája” a posta előtt áll. Magas élő fenyőfára helyezett színes égők sötétedéstől hajnalig égnek december 15-től január 6-ig.

Nincs egyetlen adat sem a kérdőívekből a lakóházak erkélyén vagy kertés házak kertjében felállított karácsonyfára vagy élő fenyő díszítésére, holott Budapesten Rózsadombon, Hűvösvölgy, Szabadság-hegy környékén magam is láttam az adott időben.

2. Az ajándékozás

Mértéke, jellege alapvetően megváltozott az ötven évvel ezelőtti gyakorlathoz viszonyítva. A bőséges, anyagi teherbíró-képességen felüli, megerőltető ajándékozás a szembeötlő. A kérdőíves gyűjtés e tekintetben szolidabb képet ad, mint az interjúk tájékozódás eredménye. Minden családtag megajándékoz minden családtagot. Az ajándékozásra a legkisebbe-

⁸ Karácsonyi vallásosságról legteljesebb képet ad Bálint Sándor: Karácsony, hús-vét, pünkösöd. Bp. 1973. 15–125.

ket is ránevelték. Idősebbeknél — a nyugdíj szűkössége látszólag mértéket szabott a költségeknek. Az egész évi ajándékozásnak ez a legkiemelkedőbb alkalmá.

Akik nem élnek együtt, s csak ritkán találkoznak, fontosnak tartják, hogy karácsonykor kifejezésre juttassák az összetartozást, az egymással törődést. Középkorú két keresővel rendelkező családoknál jellemző, hogy idősebb szülők, nagyszülők gyermektelen nagynénik, nagybácsik, keresztszülők, testvérek, testvérek családja, keresztyerek is kapjon ajándékot a saját gyermekeiken kívül. Szélsőséges példaként említhető egy budapesti adat, ahol 4 embernek készült ajándékcsomag, míg a másik véglét a szülő—gyerek kapcsolat elszakadása utáni magáramaradottság.

A kérdőív megkérdezte az ajándékozás forintban kifejezhető mértékét is. A legnagyobb összeg fejenként 2000 Ft volt. Tudjuk azonban az interjúkból, hogy külföldi utazás költsége is szerepelt ajándékként, arany karóra, értékes használati tárgy (téli kabát, elektromos háztartási gépek, videó, stb.). Az egyedi esetek szélsőségesek ugyan, de a törekvés, hogy minél költségesebb, drágább, nehezen megszerezhető tárgy legyen az ajándék csak családon belül jellemző. A távolabbi rokon esetében ez nem mondható el. A válaszok között főleg a használati tárgy, ruhanemű szerepelt, meg ritka luxusholmi. Ez utóbbi lehet pl. külföldi piperecikk, ékszer, óra is. Meglehetősen kevés, mindössze 40 adat van a könyvajándékozásra. Ez annál inkább feltűnő, mivel a kérdőíveket kitöltők jelentős része 15—18 éves diák volt.

Az ajándékozásra jellemző, hogy maguk viszik el az ajándékot, lehetőleg karácsony előtt, de legkésőbb dec. 25-én. Egyetlen válaszban sem szerepelt a postai küldés, holott ez időszakban tízszeresére nő a posta csomagforgalma.

A válaszok tehát bizonyos esetlegességet mutatnak, és az igényt, elvárást, ideálesetet fejezik ki. Itt kell megjegyeznünk az üdvözlőlapp divatját is.⁹ A teljesen kirívó elmagányosodott öregektől eltekintve, mindenütt szerepel a képeslapküldés. Mértéke viszonylag alacsony, zömmel 5-8 db képeslapváltásról esik szó. Csak közeli rokon, aki nem érkezik meg az ünnepre, illetve nagyon közeli barátnak küldenek lapot. A legmagasabb szám 20 db volt egy falusi tanító esetében. E tekintetben a fontosabb jelenség, hogy a városi lakosoknál erősödik a képeslapgyűjtés igénye. Amerikai magyar családoknál a képeslapküldés még azokat is megillette, akikkel együtt dolgoztak. Képeslapot adtak az ajándékokra téve is, előre megfogalmazott terjedelmes jókívánsággal, vallásos szöveggel. Ez Magyarországon nem található meg.¹⁰

9 A képeslap küldése az 1849-től datálható. Divatja először 1930—1945 között mutatható ki Magyarországon. Változatossága összefügg a kereskedelem mozgékonyosságával. Mintái sokszor sematikusak. A posta szerepének növekedése elősegítette a képeslapküldés népszerűségét. Vö. Buday György: *The history of the Christmas card*. London 1953.

10 Az amerikai magyarok ünnepi szokásáról. Kriza Ildikó: *Ünnepek és hétköznapok az amerikai magyarságnál*. in: *Népi Kultúra — Népi Társadalom XIV*. Bp. 1987. 337—351.

3. Tradicionális elemek továbbélése az 1983-as karácsonyon

Az anyag összegyűjtése egyértelműen tanúsítja, hogy a hagyományos karácsonyköszöntők, kántálók, betlehemesek szerepe elenyésző. Amiről a szakkönyvek szólnak, már a múlté.¹¹ Idősebbek emlékezetében él a vallási történetet megjelenítő előadó betlehemes játék, ajándékgyűjtés, köszöntés.

Van azonban kivétel is ez általánosítás alól. A 403 adatfelvételből 26, vagyis kb. 6 százalék speciális esetet mutat. Elsősorban a bakonyi falvakban 1983-ban is jártak betlehemezők. Főleg általános iskolások, fiúk, ritkábban lányok 5-8 fős csoportban járnak házról házra karácsonyt köszönteni. Betlehemes házikót magukkal viszik, beköszöntenek a házhoz és 2-5 karácsonyi éneket énekelnek, ajándékot gyűjtenek. Az ajándék kivétel nélkül pénz. A vendéglátók esetleg megkínálják a gyerekeket süteménnyel, üdítővel. A betlehemezést 1949-től az iskolák államosításától kezdve, a hittan oktatás iskolai gyakorlatával együtt betiltották. Néhol a tilalom ellenére is élt tovább a tradíció. 1983-ban megtalálható betlehemezés nem kontinuus hagyományozódás eredménye. A helyi katolikus plébánosok indítványára a vallásos életű falvakban újították fel a köszöntést. Néhol pl. Noszlopon, Kékkúton a pásztorjáték egyes részeit, régi verseit, öregektől tanulták meg a gyerekek, és adták elő a templomi énekek mellett. A gyűjtött pénzt a papnak adták, aki a nemzetközi gyermekév alkalmából az éhező gyerekeknek utalta át a pénzt az állam által megadott bankszámlán, más évben a mozgássérültek javára gyűjtötték a pénzt a karácsony-köszöntők. Tudunk arról is, hogy a gyerekek maguk között felosztották a kapott pénzt.

A karácsonyköszöntők dec. 24-én 4—7 óra között jártak, tehát a gyertyagyűjtés, karácsonyfagyűjtés idején. Elsősorban rokonokat, közeli ismerősöket, jó szomszédokat keresték fel.

Karácsonyköszöntők között 5 helységben említették meg a cigányokat, akik a karácsonyi énekeket elhegedülve, gyűjtötték adományt, elsősorban pénzt.

A néprajzi szakirodalom bőséges adattárral rendelkezik a karácsonyi énekekre vonatkozóan. Az adatfelvételben erre vonatkozó kérdést, hogy mit énekelnek otthon a karácsonyfa mellett az ünnep kezdetekor 55 százalékban nem kapunk választ. Ez azt jelenti, hogy a karácsonyfa elkészítése után az ajándékok megtekintése következik, majd a vacsora. Az igenlő válaszok esetében jelentősebb azok száma, akik csak a templomi énekekre hivatkoznak. A konkrét adatbemutatásnál minden esetben első helyen szerepel a „Mennyből az angyal” kezdetű ének, a lemezek, rádióműsorok révén mindmáig általánosan ismert szövegű és dallamú karácsonyi ének. Hasonló népszerűségűek a „Kiskarácsony, nagykará-

11 Karácsonyról szóló gyűjtések egyrésze a tradicionális elemek továbbélését tanúsítja, elsősorban emlékanyagból.; Vasas Samu—Salamon Anikó: Kalotaszegi ünnepek. Bp. 1986. 67—106.; Borus Rózsa: Topolya népszokásai. Újvidék 1981. 103—107.

csony”, „Csendes éj”, „Pásztorok keljünk fel...” „De szép zöld fenyő” stb. iskolákban, óvodákban tanult énekek is.¹²

4. Ünnepi étkezés

Sajátos módon az étkezési rend bizonyos hagyományokat megőrzött, míg mászt elhagyott. A karácsonyesti dió, méz, alma stb. evés eltűnt. Annak rituális értelmezése csak néprajzi interjúban tárható fel.¹³ A bőséges vacsora a bőjtös étkezés nyomait viseli, hogy valamilyen formájú hal (konzerv, hallevés, sült hal) kocsonya egy-két adatközléstől eltekintve megtalálható.

Dec. 24-én a legszűkebb, együvé tartozó családtagok vannak együtt. Ez 25-én délelődre kiteljesedik a szélesebb család tagjaival. Baráti kör vendégül látása nem szerepel, két speciális esettől eltekintve. A jellegzetes karácsonyi ételek: disznósült, disznótoros, pulyka, töltöttkáposzta tyúkhúsleves, beigli.

A vendéget beigli, aprósütemény, ital, kávé illeti. A családlátogatáson kívül csak a névnapozás általános. A barátokat nem szokták karácsonyra meghívni. Fontos az otthontartózkodás, egy ünnepi magatartásforma betartása, az ünnep jellegének tiszteletben tartása.

A szabadidős programot megtölti a tv, ezenkívül a gyerekek játéka, asszonyok beszélgetése, férfiak kártyázása. Egyetlen esetben sem szerepelt utazás, kulturális program, kirándulás.

A családi és közösségi ünnepek elválása

A történelmi források, néprajzi leírások szerint a téli ünnepkör legfontosabb alkalmá a karácsony, egyszerre szolgálta a családi és közösségi ünneplést. Napjainkban azonban, amikor a család szerepe megváltozott, az összetartozás mindennapi kifejeződésére kevesebb lehetőség, alkalom, igény van, a karácsony ad keretet a találkozásnak, az együvé tartozás objektív kifejezésének, és az érzelmi szálak erősítésének.

A tradicionális karácsony egyes elemeinek, különösen a betlehemes játék előadásának, a közösségi ünneplésnek háttérbe szorulása összefügg az igények megváltozásával. A család — akiknek tagjai ünnepi alkalomra jönnek össze, nem természetes együttlakás, munkavégzés kötöttségében él már — nem igényli a külső vendégek megjelenését.

A társadalmi elvárások, baráti, munkatársi kapcsolatok napjainkban megnyilvánuló kötelezettségei viszont kialakították az egyre nagyobb méretű újév-ünneplést. A tömegizléshez való igazodás, utánzás pszichés háttere, a gazdasági adottságok erősítik az ünnepek alakulását, igazolva, hogy az egyén egyszerre tagja a kiterjedt családnak, amelyhez való tartozás kifejezése éppoly fontos, mint a másik kötöttség, a baráti társadalmi kapcsolatokban való helytállás, mely elszakadt a karácsonytól, és a szilveszteri mulatozásban kapott helyet.

12 Közelmúltban több lemez és népszerűsítést szolgáló dalközlés jelent meg: Ó szép fényes hajnalcsillag (közreadja: Bereczky János) Bp. 1983.; Csendes éj. Stille Nacht. Music for Christmas SCPX 16.598 Bp. 1976.

13 Pócs Éva: A karácsonyi vacsora és a karácsonyi asztal hiedelemköre. Néprajzi Közlemények X. 1965. 3—323.